

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 355.01(02)

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).22](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).22)

Тетяна ТРАВЕРСЕ, д-р психол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-9031-1173

e-mail: traversay@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

**ВІД ІНДИВІДУАЛЬНОГО ДО ЦИФРОВОГО:
СОЦІАЛЬНІ ІДЕЇ ҐАБРИЕЛЯ ТАРДА У КОНТЕКСТІ ХХІ СТ.**[до виходу у світ монографії: Слюсаревський, М. (2024). *Громадська думка і горизонти освіти*. Талком]

У сучасному динамічному світі загострилося чимало проблем. В епоху соціальних мереж та комунікацій учені звертаються до праць початку ХХ ст. "Ретроспективні аналогії – річ небезпечна. Проте минуле у свій спосіб допомагає зрозуміти теперішнє" (Шаповал, с. 13).

Зокрема, відбувається відродження ідей Ґ. Тарда у новітньому інформаційному контексті, де поряд із так званим масовим підходом (Ле Бон / *Le Bon* та ін.) він застосовує мікропідхід, в якому особливе значення має взаємодія на рівні індивідів. Тепер це набуває нового прочитання у дослідженнях середовищ цифрової взаємодії, публічної сфери, інформаційних потоків медіапростору, мережових комунікаційних кіл тощо. Погляди Ґ. Тарда (концепції наслідування, мікроповедінки, публічного обміну) позбавляються так званої архаїки і, набуваючи актуальності, використовуються як аналітичні моделі трактування явищ, подій нашого часу.

Як зазначають зарубіжні вчені, у проблемі співвідношення загального та індивідуального у суспільному розвитку Ґ. Тард здійснює соціальний аналіз, насамперед зважаючи на психічні механізми індивіда, а не на макроструктури соціуму, підкреслюючи, що загальне не перетворюється автоматично на індивідуальне. "Усе, що є загальним, не обов'язково стає індивідуальним, але все загальне має свій початок в індивідуальному" / *"tout ce qui est général ne parvient pas à devenir individuel, mais tout ce qui est général a commencé par être individuel"* (Cléret, 2014). Масштабні суспільні феномени, такі як мова, соціальні норми, вірування тощо, спочатку виникають як множина індивідуальних актів і лише потім викристалізуються в узагальнені форми.

Не всі загальні явища мають потенціал знайти відгук в індивідуальній свідомості. Суспільні інституції можуть залишатися чужими для багатьох людей, не адаптованими до їхніх індивідуальних потреб (якщо не відбувається процес їхньої інтерналізації). Соціальна політика має ризик виявитися неефективною, якщо намагатиметься нав'язати універсальні рішення без їхньої адаптації до індивідуальних (місцевих, культурних) особливостей. Ґ. Тард зазначав, що соціальне бере початок із внутрішніх індивідуальних процесів, де наслідування / *imitation* є базовим соціальним механізмом, який складається із повторення, опозиції й адаптації, та є головним рушієм соціальної взаємодії.

В. Cléret інтерпретує концепцію наслідування Ґ. Тарда у контексті сучасних теорій емоційного зараження / *emotional contagion*, а саме: імітація за Ґ. Тардом є не лише механічним копіюванням, а й динамічним афективним процесом, в якому емоції, думки та дії передаються між індивідами подібно до того, як у популяції поширюється вірус. Наслідування має й емоційний зміст, оскільки

передбачає передачу не лише поведінки, а й емоційних переживань, станів (Cléret, 2014).

Дослідники переосмислюють методологію з комунікації, масової поведінки та громадської думки, розкривають сучасний зміст трактування соціального Ґ. Тардом, ставлять його в центр сучасної мікросоціології, мережевої теорії і цифрових наук (Candea, et al., 2016; Toews, 2018); розглядають його як провідника до соціології техногенної сучасності зі зверненням до цифрових медіа, новітніх способів соціальної організації (Toews, 2022); розгортають політичне значення його ідей (Thomassen, & Szokolczai, 2011); переглядають ключові праці Ґ. Тарда у контекстах сучасних концепцій соціальної психології (Valade, 2018; Toews, 2018); розкривають історичний вплив Ґ. Тарда на соціальну думку ХХ ст. (Michaelides, & Theologou, 2009); відновлюють вагу Ґ. Тарда у контексті постструктуралістських і мережових підходів (Trainor, 2015).

Посилаючись на трактування однієї з ключових робіт Ґ. Тарда "Два елементи соціології" / *"Les deux éléments de la sociologie"*, сучасні дослідники показують, як Ґ. Тард розмежовує два базові принципи соціального життя: опозицію та наслідування, стверджуючи, що суспільство постає не як наслідок абстрактних структур, а як динамічна мережа міжособистісних взаємодій. У цих взаємодіях наслідування забезпечує поширення уявлень, дій та афектів, а опозиція є джерелом трансформації, диференціації та конфліктності (Trainor, 2015).

У праці "Закони наслідування: соціологічні етюди" / *"Les lois de l'imitation: Étude sociologique"* (1890) Ґ. Тард доводить, що будь-яке узагальнення бере початок із конкретного індивідуального досвіду, психічного акту, повторюваного через наслідування. *"Імітація, за Тардом, є не просто механічним повторенням, а афективним поширенням, зараженням бажаннями, аттитудами і віруваннями, через що і конститується соціальне"* / *"L'imitation, chez Tarde, n'est pas une simple répétition mécanique mais une propagation affective – une contagion de désirs, d'attitudes et de croyances, à travers laquelle le social se constitue"* (Cléret, 2014). Як і в сучасних когнітивно-афективних моделях, у Ґ. Тарда емоції передаються, поширюються через безпосередній міжособистісний контакт, заражаючи (інфікуючи) інших, особливо в масових контекстах (натовп, мода, релігія). Йдеться про соціальну дійсність як резонансну мережу, мережу афективних резонансів, де соціальні зв'язки, насамперед, є каналами передачі емоцій, бажань, вірувань.

Соціальне, як універсальне, має ґенезу у множині індивідуальних актів і ритуалів, без втілення яких загальне не має реального існування (Cléret, 2014). Це стає критично важливим підґрунтям теперішніх теорій соціальної поведінки, аналізу соціальних мереж, цифрових практик, цифрових платформ як соціальних інститутів, алгоритмізації

© Траверсе Тетяна, 2025

соціального життя (цифрової нерівності, цифрової експлуатації) тощо.

Так, у праці Г. Тарда "Громадська думка і натовп" / *"L'opinion et la foule"* (1901) йдеться про природу масової свідомості, процеси поширення ідей, громадську думку як соціальний феномен, механізми її формування, відмінності її від емоційного реагування натовпу та роль засобів комунікації в її функціонуванні.

Г. Тард писав: "Насамперед, зауважимо, що в цьому слові – "Думка" – ми зазвичай сплутуємо дві речі, які насправді змішуються, – це правда, але які добрий аналіз повинен розрізнати: власне думку, тобто сукупність суджень, і загальну волю, тобто сукупність бажань. Тут ми розглядаємо переважно, але не виключно, Думку, що розуміється у першому з цих двох значень. Яким би великим не було значення Думки, незважаючи на її нинішні надмірності, ми не повинні перебільшувати її роль. Спробуємо окреслити її значення / *le domaine*. Її не слід сплутувати з двома іншими складниками / *fractions* громадського духу / *de l'esprit social*, які водночас і живлять її, і обмежують, та перебувають із нею у безстрокових диспутах стосовно меж впливу. Найперше, це Традиція, сконденсований і акумульований екстракт Думки (поглядів, настроїв) померлих, успадкування необхідних і корисних упереджень, які часто дорого обходяться живим. Інший – це те, що я називатиму збірно і скорочено – Розум / *La Raison*. Під цим я маю на увазі особисті, відносно раціональні, хоча часто нерозумні / *déraisonnables*, судження *elimu* / *élite*, яка ізолює себе і мислить поза межами народного руху, аби зупинити або спрямувати його. Найперше священники, філософи, вчені, юристи – ради, університети, суди – по чергово або водночас є втіленням цього стійкого і керівного Розуму, який чітко відрізняється як від пристрасних, баранячих / *moutonniers* поривів натовпу, так і від мотивів або віковичних принципів, що закарбувалися глибоко в їхніх серцях.

Завдяки до того, як у них з'являється спільна думка / *une opinion générale*, і вони відчувають її як таку, індивіди, що складають націю, усвідомлюють наявність спільної традиції і свідомо підкоряються рішенням Розуму, який вважається вищим / *raison jugée supérieure*. Таким чином, із цих трьох гілок суспільного Розуму / *de l'esprit public* остання, яка розвивається, але й найшвидше зростає від певного моменту, – це Думка / *est l'Opinion*; і вона зростає за рахунок двох інших. Проти її періодичних атак не може встояти жодна національна інституція; перед її погрозами або викликами жоден індивідуальний Розум не може здригнутися або заїкнутися. Кому із цих двох конкурентів Думка / *Opinion* найбільше шкодить? Це залежить від її режисерів / *de ses directeurs*. Коли вони є частиною мислячої еліти / *de l'élite raisonnante*, то іноді підносять Думку / *l'Opinion* як таран, щоб розбити традиційний вал і, зруйнувавши, рознести його, що може становити небезпеку. Але коли лідерство в натовпі / *direction de la foule* надається першим-ліпшим, їм легше, спираючись на традицію, підбурювати Думку проти Розуму, та, зрештою, вона все одно перемагає.

Біда у тому, що сучасна Думка стала всесильною не тільки проти Традиції, що вже є серйозною проблемою, але й проти Розуму, судового Розуму, наукового Розуму, законодавчого Розуму і політичного Розуму, за нагоди. Якщо вона не вторгається в лабораторії вчених – єдиний досі недоторканий притулок, – вона переповнює суди, затоплює парламенти, і немає нічого більш зачаклованого / *de si charmant*, як цей потоп, кінця якого ніхто не може передбачити.

Окресливши це поняття, спробуємо дати йому більш точне визначення. Скажімо, *Думка* – це миттєва і більш-менш логічна група суджень, які у відповідь на актуальні проблеми відтворюються в численних копіях у людей тієї ж країни, того ж часу, того ж суспільства.

Усі ці умови є важливими. Важливо також, щоб кожен із цих людей / *chacune de ces personnes* мав більш-менш чітке усвідомлення схожості своїх суджень із судженнями інших людей; адже якби кожен із них вважав, що він ізолюований у своїх судженнях, жоден із них не відчував би і не втягувався б таким чином у тіснішу асоціацію зі своїми такими самими несвідомо схожими на нього" (Г. Тард, 1901, с. 39).

Громадська думка (за Г. Тардом) є не лише набором індивідуальних суджень, а й результатом взаємодії індивідів через загальну комунікацію. У порівняльному аналізі громадської думки і поведінки натовпу, Г. Тард вводить поняття публіки / *le public* як більш усвідомленої форми соціальної групи. Соціальні зв'язки, зазначає він, формуються не завжди через фізичне зібрання людей, але й через ментальні зв'язки: "публіка об'єднує людей, що не пов'язані географічно, але які поділяють [...] інтерес, практику або пристрасть до спільного об'єкта чи явища" / *"le public rassemble des individus non géographiquement reliés, mais partageant [...] un intérêt, une pratique, une passion pour un objet ou un phénomène commun"* (Тард, 1901).

Розосередженість, переважно опосередкований інформаційний зв'язок (об'єднання відбувається через читання газет, обговорення новин, реакцію на події), рефлексивність (публіка мислить, обговорює, приймає або відкидає ідеї, тим самим формує суспільну думку), історичний зв'язок із демократією (оскільки публіка є суб'єктом модерної епохи, де газети, книжки, брошури, тобто медіа створюють та звану публічність) – усе це є сутнісними ознаками публіки за Г. Тардом. Саме через публіку, як нову форму соціальної комунікації епохи модерну, виникає громадська думка / *l'opinion publique*, політичне позиціонування, розповсюдження норм і вірувань.

У XXI ст. ідеї Г. Тарда про публіку активно використовуються для аналізу цифрових спільнот, віртуальних публік, соціальних мереж, де просторовий поділ втрачає значення, а емоції, вірування й погляди поширюються миттєво. За таких умов механізм наслідування / *imitation* є рушійною силою громадської думки, оскільки індивіди переймають погляди через соціальні контакти, публічні дискусії у медіапросторі, мережових комунікаційних середовищах, середовищах цифрової взаємодії, які є головним засобом поширення суспільних поглядів.

У концепції Г. Тарда громадська думка трактується як результат міжособистісної комунікації, з переважною дією механізму наслідування; вона виникає завдяки поширенню ідей, наслідуванню та обговоренню; формується не спонтанно, а через постійний обмін інформацією в суспільстві завдяки засобам масової інформації. На відміну від натовпу, який реагує емоційно, ірраціонально і миттєво, громадська думка формується під впливом газет, книжок, листів (нині – телебачення, інтернету та соціальних мереж) і є результатом до певної міри осмислених дискусій. Піддаючись колективному несвідомому в натовпі, індивід втрачає індивідуальність, а будучи носієм громадської думки, – зберігає особисту точку зору.

На вітчизняних теренах відродження ідей Г. Тарда відбулося завдяки виходу у світ праці Миколи Слюсаревського "Громадська думка і горизонти освіти", яка видана у Києві видавництвом "Талком" (2024). Звертаючись до

феномена громадської думки, який є базовим у сфері соціальної психології, розкрито його особливу актуальність у контексті освітніх трансформацій та впливу масової свідомості на соціальні процеси. У монографії йдеться про унікальне дослідження громадської думки в контексті освітньої політики України. М. Слюсаревський застосовує міждисциплінарний підхід до аналізу суспільних уявлень про освіту, їхню роль у формуванні освітніх реформ і соціальних трансформацій. У монографії розглядається "поняття громадської думки, концепція Габрієля Тарда" (С. 15–27); розробляється підґрунтя, обстоюється "неілюзорність громадської думки" та визначаються її носії (С. 28–68). Громадська думка трактується як чинник освітніх реформ.

Соціологічний (соціальний) моніторинг суспільної свідомості багаторічних досліджень дає автору підстави простежити і надати соціально-психологічні інтерпретації базовим тенденціям в оцінці освіти українським суціумом. М. Слюсаревським приділено увагу "поінформованості носіїв громадської думки про освітні справи" (С. 112–121), йдеться про "динаміку довіри до вітчизняної системи освіти та керівництва освітньої галузі" (С. 122–140), висвітлено "оцінку громадянами наявного стану та перспектив розвитку освіти в Україні" (С. 141–154), виокремлено "проблеми освіти, що найбільше турбують громадян" (С. 155–169) та "громадську думку щодо реформування освіти" (С. 170–174), надано результати дослідження громадської думки стосовно "найрезонансніших освітніх нововведень" (С. 175–212).

Окремо в монографії йдеться про виклики освітньої системи, аналізуються проблеми, які формують критичне ставлення громадян України до освітньої сфери та пропонуються можливі шляхи їхнього подолання. "У процесі здійснення освітніх реформ, – зазначає М. Слюсаревський, – органи управління освітою і широка громадськість мають стати контрагентами – сторонами, що домовляються. І тоді показником їхньої домовленості та водночас передумовою подальшого поступу буде громадська думка. Менш інерційна й конструктивніша, ніж дотепер. Така, що не гальмує, а прискорює назрілі реформи" (Слюсаревський, 2024, с. 266). Книга є цінним джерелом для тих, хто причетний (залучений) до освітніх реформ, політиків і вчених, оскільки вона розкриває механізми формування суспільних настроїв, очікувань, громадської думки стосовно освіти та наслідки їхнього впливу на освітню політику, політичні рішення загалом.

Список використаних джерел

Tetiana TRAVERSE, DSc (Psychol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-9031-1173
e-mail: traversay@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv Kyiv, Ukraine

Осьодло, В., Траверсе, Т. (2023). *Психологія і війна: незасвоєні уроки Гюстава Ле Бона*. Парламентське видавництво.

Слюсаревський, М. (2024). *Громадська думка і горизонти освіти*. Талком. Шاپовал, Ю. І. (2023). Гюстав ле Бон у ХХІ столітті (замість передмови). У Осьодло, В., Траверсе, Т. *Психологія і війна: незасвоєні уроки Гюстава Ле Бона* (С. 11–14). Парламентське видавництво.

Candea, M. (Ed.). (2016). *The social after Gabriel Tarde: Debates and assessments* (2nd ed.). Routledge.

Cléret, B. (2014). *Gabriel Tarde : L'imitation comme essence du social*. Éditions Érès. <https://www.editions-eres.com/ouvrage/3563/gabriel-tarde>

Michaelides, P. G., & Theologou, K. (2009). Joseph Schumpeter and Gabriel Tarde on technological change and social evolution. *European Journal of the History of Economic Thought*, 16(2), 255–273.

Tarde, G. (1890). *Les lois de l'imitation: Étude sociologique*. Félix Alcan.

Tarde, G. (1901). *L'opinion et la foule*. Félix Alcan.

Thomassen, B., & Szakolczai, Á. (2011). Gabriel Tarde as political anthropologist. *International Political Anthropology*, 4(1), 41–60.

Toews, D. (2018). Tarde and Simmel on sociability and unsociability. In M. H. Jacobsen (Ed.), *The contemporary Goffman* (pp. 133–150). Routledge.

Toews, D. (2022). *Gabriel Tarde: The future of the artificial*. Routledge.

Trainor, S. (Trans.). (2015). The two elements of sociology [Les deux éléments de la sociologie]. In M. Candea (Ed.), *The social after Gabriel Tarde* (2nd ed., pp. 37–55). Routledge.

Valade, B. (2018). On Gabriel Tarde's *Psychologie économique*. In P. Steiner, F. Audier, & B. Valade (Eds.), *Sociologie et économie: Regards croisés sur quelques classiques* (pp. 145–158). CNRS Éditions.

References

Candea, M. (Ed.). (2016). *The social after Gabriel Tarde: Debates and assessments* (2nd ed.). Routledge.

Cléret, B. (2014). *Gabriel Tarde : L'imitation comme essence du social*. Éditions Érès. <https://www.editions-eres.com/ouvrage/3563/gabriel-tarde>;

https://shs.cairn.info/article/EMS_REMYE_2014_01_0117/pdf?lang=fr Michaelides, P. G., & Theologou, K. (2009). Joseph Schumpeter and Gabriel Tarde on technological change and social evolution. *European Journal of the History of Economic Thought*, 16(2), 255–273.

Osyodlo, V., & Traverse, T. (2023). *Psychology and war: The unlearned lessons of Gustave Le Bon*. Parliamentary Publishing House [in Ukraine].

Shapoval, Y. I. (2023). Gustave Le Bon in the 21st century (instead of a preface). In V. Osyodlo & T. Traverse, *Psychology and war: The unlearned lessons of Gustave Le Bon* (P. 11–14). Parliamentary Publishing House [in Ukraine].

Slyusarevskyi, M. (2024). *Public opinion and the horizons of education*. Talkom [in Ukraine].

Tarde, G. (1890). *Les lois de l'imitation: Étude sociologique*. Félix Alcan.

Tarde, G. (1901). *L'opinion et la foule*. Félix Alcan.

Thomassen, B., & Szakolczai, Á. (2011). Gabriel Tarde as political anthropologist. *International Political Anthropology*, 4(1), 41–60.

Toews, D. (2018). Tarde and Simmel on sociability and unsociability. In M. H. Jacobsen (Ed.), *The contemporary Goffman* (P. 133–150). Routledge.

Toews, D. (2022). *Gabriel Tarde: The future of the artificial*. Routledge.

Trainor, S. (Trans.). (2015). The two elements of sociology [Les deux éléments de la sociologie]. In M. Candea (Ed.), *The social after Gabriel Tarde* (2nd ed., p. 37–55). Routledge.

Valade, B. (2018). On Gabriel Tarde's *Psychologie économique*. In P. Steiner, F. Audier, & B. Valade (Eds.), *Sociologie et économie: Regards croisés sur quelques classiques* (P. 145–158). CNRS Éditions.

Отримано редакцією журналу / Received: 27.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 18.03.25

FROM THE INDIVIDUAL TO THE DIGITAL:

GABRIEL TARDE'S SOCIAL IDEAS IN THE CONTEXT OF THE XXI ST CENTURY

[Forthcoming in the monograph: Slyusarevskyi, M. (2024). *Public opinion and the horizons of education*. Talkom]

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.